

Джерело: Ібн Хальдун. Про людську цивілізацію. Переклав з арабської М. Якубович // Київська Русь. — Книга 6 (XXVI). — 7516 (2008) рік. — С. 61-72.

Про людську цивілізацію.

Людське об'єднання є необхідним. Мудреці висловлюють це своїми словами про те, що людина є «міською» за природою, тобто що вона не може обійтися без об'єднання, яке у їхній термінології позначається словом «місто». Саме таким є значення цивілізації [...]

Це об'єднання є необхідним для людського роду, і без нього не є можливим ні становлення людського існування, ні заселення світу та призначення людей намісниками, чого побажав Бог. Це і є значенням цивілізації, яку ми зробили предметом цієї науки [...]

І коли людство досягло цього об'єднання, про яке говоримо ми, то постала у світі цивілізація. Її представники не могли обійтися без стримуючого начала, яке би захищало їх одне від одного, адже в їхній тваринній природі існує ворожість та несправедливість. Хоча виготовлена зброя і слугувала захистом від ворожості нерозумних тварин, вона не забезпечувала в достатній мірі захисту від самих людей, бо зброя існувала у кожної людини. Отож, люди не могли обійтися без чогось іншого, що захищало б їх саме від людської ворожості. Цим не могло бути щось поза світом людини, адже тварини віддалені від людського пізнання та одкровення. Виходячи з цього, стримуючим началом мав бути хтось серед самих людей. Йому мала належати перевага над ними, влада та вирішальна сила, щоб стало неможливо для кожної людини виявляти ворожість до іншої. Це і є значенням царської влади.

Тобі вже зрозуміло, що царська влада є природньою особливістю людини, і людина не може обійтися без неї. Філософи відзначають, що вона існує також у частини нерозумних тварин, як-от, наприклад, у бджіл та сарани. Один філософ дослідив серед них покору та слідування вожаку, який відрізняється серед інших особливими природніми якостями та тілом. Втім, факт існування цього явища поза світом людини є наслідком вродженної природи та дороговказу від Бога, а не здатності мислити та керувати. «Бог дав кожній речі природу її, а потім повів прямим шляхом».

Філософи додають до цього доказ, у відповідності з яким вони стверджують раціональну необхідність існування пророчої місії і те, що ця місія є природньою особливістю людини. Вони доводять цей аргумент до самого кінця і, згідно з ним, людство не може обійтися без керівництва, яке стримувало би його. Далі вони кажуть, що це керівництво полягає у законі, який заповів Бог, давши його одному з людей. Ця людина не може обійтися без того, щоб бути обраною через дані їй Богом особливі вказівки, покору

та послух інших людей, поки не постане керівництво серед них і над ними, і це керівництво буде прийнято без заперечення та супротиву.

Але ти побачиш, що таке судження філософів не має логічних доказів, бо існування і життя людини цілком можливе без всього цього. Зокрема, встановлювати певні зобов'язання для людей може правитель, роблячи це самостійно або використовуючи груповий дух, що дозволятиме такій особі силувати інших та вести їх бажаним напрямом. Наприклад, володарі Божественних писань і послідовники пророків складають меншість у порівнянні з язичниками, які не мають Божественного писання, але складають більшість населення світу. У них є навіть династії та пам'ятки давнини – а що вже говорити про саме життя! Вони мають все це й нині, проживаючи в далеких від помірного клімату регіонах на півночі та півдні. Їхнє життя ніяк не назвеш людським життям у стані хаосу, де було би відсутнє будь-яке стримування. Взагалі, таке хаотичне життя не є можливим.

Отож, тобі стали зрозумілі помилки філософів у твердженнях про необхідність існування пророчої місії, що насправді зовсім не впливає із раціональних аргументів. Така місія визначається лише Божественним законом, схожим на той, яким є шлях першого покоління нашої громади. А Бог дарує успіх та прямий шлях!

Врізка: Людина за своєю природою продукує штучні форми, тобто довершує себе через суспільний розвиток. Релігія, поза будь-яким сумнівом, грає надзвичайно велику роль у цьому становленні, але не лише вона є джерелом моралі, а тим більше культури, де, як стверджує ібн Хальдун, велику роль грає політичний устрій; тому людина – це «політична» (поліс – «місто») істота, як говорив ще Арістотель, якому ібн Хальдун, втім, досить серйозно опонував.

Про те, що представники кочової культури ближчі до добра, ніж представники культури осідлої.

А причина цього полягає у тому, що душа, перебуваючи в первинному вродженому стані, готова прийняти те добро і зло, яке впливає на неї та залишає свій відбиток на ній. Сказав Пророк (мир йому та благословення Бога!): «Кожна дитина народжується у відповідності з природою, а вже батьки перетворюють її на юдея, християнина чи зороастрійця». Ступінь початкового впливу на душу однієї із цих двох якостей віддаляє її від іншої якості... Тому добродійній людині, після того, як спочатку ввійшли до її душі добрі звички і вона оволоділа навичками, далекими від зла, стає важко чинити зло. Подібне трапляється і зі злою особою, коли спочатку ввійшли до її душі злі звички.

Представники осідлої культури надто сильно піклуються про різні види насолод; вони звикли до розкоші та успіху в земному житті, вони зосереджені на мирських бажаннях. Отож, такі душі набувають кольору

багатьох ганебних якостей та зла. Чим більше вони мають, тим далі вони від шляхів добра. Врешті-решт, вони втрачають сором в усіх своїх справах. Багато хто з них лихословить навіть на зібраннях та в присутності старійшин і жінок. Не зупиняє їх жодне стримування, бо вони прийняли погані звички, які проявляються і в лихих розмовах та у вчинках їхніх. Представники кочової культури, так само як і вони, обернуті до справ мирського життя, але лише до найнеобхідніших для існування, а не до розкоші чи до чогось іншого, що спричиняє пристрасті та насолоди, якимось чином заохочуючи її. Тому і самі звички у їхньому взаємному співробітництві мають такий самий характер. Шляхи зла та ганебні якості, притаманні їм, є значно меншими, ніж у представників осідлої культури. Представники ж кочової культури ближчі до первинного вродженого стану та віддаленіші від злих навичок, відбиток яких був залишений на душі багатьма мерзотними та ганебними звичками. виправити кочових жителів легше, ніж представників осідлої культури. Це очевидно. Згодом стане зрозуміло, що міська культура взагалі є закінченням цивілізації, а також буде вказано на те, коли вона починає свій занепад. Міська культура є також кінцем зла та віддаленості від добра.

Вже зрозуміло, що представники кочової культури ближчі до добра, ніж представники культури осідлої. «А Бог любить богобоязливих».

Про те, що сподівання представників осідлої культури на закони позбавляє їх хоробрості та здатності чинити опір.

Це так, адже не кожен є господарем своїх справ. Вожді та еміри, господарі людських справ, складають меншість у порівнянні з іншими людьми. Зазвичай людина обов'язково потрапляє під правління іншої. І якщо влада того є дружньою та справедливою, під час якої люди не зазнають утисків законів чи заборон, то вони стримуються тим, що у них самих – хоробрістю чи боягузством. Вони задоволені відсутністю будь-якого стримування, тому сподівання на себе є для них є цілком природнім, і вони не знають нічого, рівного йому. Але якщо влада тієї особи та її закони стають насильницькими, примусовими, залякуючими, то це послаблює життєвий дух мешканців та позбавляє їх здатності чинити опір. Це пов'язано із лінощами, які з'являються у душах принижених людей, що ми й маємо намір пояснити [...]

Коли сутність законів полягає у покаранні, то вони цілком забирають відвагу, бо застосування покарання проти того, хто не може захистити себе, викликає в особі почуття приниженості, а це, без сумніву, руйнує життєвий дух.

Коли ж закони полягають у вихованні та навчанні та застосовуються із самого дитинства, то, певною мірою, це також призводить до подібного результату, бо зростає людина у страху та покорі, і не покладається на свою силу. Саме через це у мешканців пустелі, зокрема, кочівників, можна

помітити більше відваги, ніж у людей, підвладних законам. Також бачимо і те, що особи, які покладаються на закони та знаходяться під їхньою владою, з самого початку свого виховання, навчання ремеслам, наукам чи релігійним справам, не мають достатньої відваги, і вони не здатні захистити себе від усіх проявів ворожості. Так відбувається у випадку з учнями, які займаються читанням та отриманням знань від релігійних авторитетів і лідерів, а також вчителюванням та викладанням у дуже поважних зібраннях. Це необхідно зрозуміти, як і той факт, що подібні справи забирають у людини відвагу та здатність чинити опір.

Цього не спростовує той факт, що сподвижники Пророка приймали закони релігії та шаріату, і вони не мали жодної недостачі у відвазі, або й навіть володіли відвагою більшою, ніж усі інші люди... Вони глибоко приймали віровчення та стійко трималися його, і життєвий дух їхньої відваги не втратив своєї твердості, і він не був подряпаний кігтями виховання чи влади [...]

Врізка: Якщо «кочову» та «осідлу» культури перенести на українські реалії, що означає відобразити їх у поняттях «село»/«місто», то, певно, тут все ж є окремі паралелі... Щоправда, демократичний устрій вочевидь прагне бути «дружньою» та «справедливою» владою (ще й зовсім не «царською»), на відміну від устроїв тоталітарних, які, хоча і заохочують насилля, але в той самий час намагаються зруйнувати внутрішній, «культовий» для кожної людини світ.

Про те, що особа, відповідальна за релігійні справи – суддя, муфтії, викладач релігійної школи, предстоятель молитви, проповідник, виголошувач закликів до молитви та інші – зазвичай не буває дуже багата.

Причиною для цього є те, що прибуток, як вже казали ми, є вартістю отриманої праці, а ця вартість різниться у відповідності з потребою в [певному виді праці]. Тож якщо [певні продукти] праці є необхідними для цивілізації та стають загальною потребою, то їхня вартість є більшою, а потреба у них сильніша.

Народ в цілому не має вимушеної потреби у «ремеслах» відповідальних за релігійні справи осіб. Вони потрібні лише тим персонам, які мають відношення до релігії тих осіб. І якщо у разі якоїсь суперечки потрібен муфтії та суддя, то це не є вимушеною та всезагальною [потребою]. В більшості випадків народ може обійтися без них. До відповідальних за релігійні справи осіб та релігійних установ має відношення лише правитель, бо він зобов'язаний доглядати за громадськими інтересами. Тому правитель виділяє їм частку засобів для існування відповідно до потреби у цих людях – у згаданому вище сенсі. Він не прирівнює їх ні з силовиками, ні з ремісниками, хоча відповідальні за

релігійні справи особи мають справу із самим віровченням та наглядом за дотримання Божих законів, а тому їхнє «ремесло» є благородним. Отож, правитель виділяє їм частку [засобів для існування] відповідно до загальної потреби та необхідності жителів цивілізації [у їхньому «ремеслі»]. Тому їхня доля й не перевищує малої частки.

Але через благородство свого товару вони зверхньо ставляться до людей, є гордими із себе, навіть дозволяють собі не коряться посадовим особам, поки не отримають від них свою частку. Вони навіть не мають часу для подібних справ, і віддані цим благородним «ремеслам», які займають як душу, так і тіло. Не дозволено їм пропонувати себе мирським людям через благородство свого «товару», тому вони й уникають цього і, як правило, саме тому не стають багатими.

Я вже обговорював це з однією достойною особою. Вона не погоджувалася зі мною, поки, врешті-решт, до моїх рук не потрапили зіжмакані папери з рахункової палати двору аль-Мам'уна. Вони містили багато відомостей про прибутки та витрати. Серед того, що я відзначив там, був розмір плати суддям, предстоятелям молитви та виголошувачам заклик до молитви. Я ознайомив із цим ту людину, тож вона зрозуміла правильність моїх слів. Як наслідок, вона пристала до моїх поглядів, і ми разом подивувалися таємницям Божим у творінні Його, і мудрості Його у світах Його. А Бог – Творець, Могутній, немає Господа, окрім Нього!

Врізка: Іслам, на відміну від християнства, не створив ієрархічної релігійної організації – церкви. Тому згадані ібн Хальдуном економічні відносини є однією з причин реальної взаємозалежності між владою та релігією в ісламському світі.

Про те, що переможений завжди має бажання бути схожим на переможця у відзнаках, одязі, релігії, інших справах та звичках.

Причиною цього є те, що душа завжди впевнена у досконалості того, хто вище її, і кому вона підкоряється. Вона вважає його досконалим через те, що повага до нього вражає її, або ж помилково думаючи, що її покора – не від її власної поразки, а лише від досконалості переможця. Коли ж вона робить таку помилку і це вкоріняється у її душі, то вона стає впевненою у всьому цьому. Тому вона сприймає будь-яку поведінку переможця та й уподібнюється йому. Це і є «уподібненням».

Також людина може вважати (А Бог знає краще!), що перевага переможця над нею походить не від притаманного йому групового духу чи відваги, а лише від поведінки та звичаїв, які характерні для того переможця [...] Саме через це переможений буде завжди спостерігатися у намаганні бути схожим на переможця і в своєму одязі, і в засобі пересування, і в зброї – тобто в усьому. Поглянь на те, як діти постійно уподібнюються батькам. Вони роблять це, лише будучи впевненими у досконалості батьків. Подивись також на те, як жителі усіх країн віддають перевагу одягу гвардії

та державного війська, бо ж ті керують ними. І поки один народ домінує над іншим, сусіди будуть великою мірою виявляти уподібнення та імітування, як-то в наші часи відбувається у Андалузії. Ти побачиш, що андалузці уподібнюються галійцям у одязі, відзнаках, у більшості своїх звичок та справ. Вони навіть малюють зображення на стінах, різних будівлях та своїх будинках. Розумна людина здогадається з цього очима мудрості, що це – ознака підпорядкування іншим народам. «Бог має силу наказувати».

Саме в цьому полягає розуміння вислову: «Народ приймає релігію правителя». Це відноситься до випадку, коли правитель має перевагу підвладними. Ці підлеглі намагаються бути схожими на нього, адже вони впевнені у його досконалості; саме так, як діти намагаються бути схожими на своїх батьків, а учні – на вчителів. А Бог – Знаючий, Мудрий, Преславний Він та Всевишній, це Він дарує успіх!

Врізка: Стиль *military*, інші витребеньки «під когось» вочевидь походять зі згаданого ібн Хальдуном явища, адже «переможець» і «переможений» можуть бути й метафорами. Звісно, все не настільки вже й погано, те ж саме «уподібнення» іноді може бути й корисним. Але, якщо мова йде, наприклад, про політику, то явище колоніальної та посттоталітарної, певною мірою «рабської» психології має місце й у сучасному світі. І навіть коли той переможець вже давно й не переможець, навіть коли він взагалі зникне, зітреться у «прах земний», все одно лишаться раби, монументи, ідеї та інші, культурні й не зовсім надбання «переможця», які будуть оспівуватися рабами...

Про те, що несправедливість призводить до занепаду цивілізації.

Знай, що загроза нападів із відбиранням майна відбиває у людей бажання отримувати його та накопичувати. Отож, люди починають думати, що майно та кінцева мета його накопичення полягає лише у тому, щоб хтось відібрав його з їхніх рук. І коли зникає в них прагнення до набуття майна, люди й не прагнуть робити це.

Величина та рівень прагнення до накопичення майна залежить від величини та рівня нападів на нього. Отож, коли напади часті та загальні, такі, які торкаються усіх аспектів життєдіяльності, то такою ж стає відмова від накопичення, бо прагнення [до накопичення] зникає взагалі через загальне поширення [нападів]. Якщо ж напади на майно незначні, то відмова від його накопичення також [незначна]. Цивілізація, її добробут та рівень продажу залежить від продуктивності праці та зусиль людей у їхніх інтересах та вигодах. І коли утримуються люди від пошуку засобів до активної життєдіяльності, і коли припиняється накопичення, то починається застій на ринках цивілізації, що і зупиняє всебічність її розвитку. Люди розбігаються хто куди, залишаючи територію правлячої династії; вони намагаються здобути хоч щось для свого існування. Зменшується кількість жителів у регіоні. Спустошуються поселення, руйнуються великі міста.

Внаслідок хаосу виникає безлад у становищі самих династій та їх правителя, адже стан династій – це формальний вираз цивілізації, який руйнується тоді, коли руйнується її матеріальна основа.

Розуміймо ж... що несправедливість призводить до занепаду цивілізації, а занепад цивілізації спричиняє руйнування династії та її зникнення. Але не дивись на те, що ворожість, яка існує у великих містах, де правлять династії, не призводить до руйнування. Натомість знай, що цей факт має місце лише внаслідок зв'язку між нападами та становищем жителів. Якщо ж місто є досить важливим, із великою густиною населення та найрізноманітнішим становищем мешканців, то шкода від нападів та несправедливості не є значною, бо ж місто зазнає подібних втрат поступово...

Не думай, що несправедливість та ворожість – це лише конфіскація грошей чи власності у їх господаря, без відшкодування та без законної причини, як це досить часто розуміють. Насправді значення несправедливості ширше за це, тому кожен, хто забирає чуже, чи силує іншого працювати на нього, чи вимагає чогось без права на те, чи зобов'язує виконувати щось, не приписане Божим законом, вчиняє несправедливість по відношенню до іншого.

Той, хто збирає незаконні податки, вчиняє несправедливість. Той, хто скоює напад на чужу власність, чинить несправедливість. Той, хто спокушається на чуже майно, вчиняє несправедливість, і той, хто відбирає чуже майно, вчиняє несправедливість. Той, хто порушує права людей, вчиняє несправедливість. Той, хто загарбує чуже є майно силою, вчиняє несправедливість. Це все є дуже важкими наслідками, від яких страждає династія, і які виявляються через руйнування цивілізації. Тому знай, що саме у цьому полягає сутність мудрої заборони Законодавця на несправедливість. Він мав на увазі руйнування цивілізації та її занепад, що спричиняє припинення людського роду. Це і є Божим законом, який мудро та цілісно доглядає за п'ятьма справами, як за необхідними – збереження релігії, душі, розуму, нащадків та власності.

Внаслідок того, що несправедливість, як видно, призводить нас до руйнування людського роду, спричиняючи занепад цивілізації, є небезпека у існуванні несправедливості, тож слід заборонити її, а вказівкою на це є багато тверджень Корану та Суні, більше, ніж їх можна навести тут точно та вичерпно... Тож несправедливість засуджується, а повторювані [в сакральних текстах] обіцянки покарати несправедливих є сподіванням на те, що наділена владою особа буде мати стримування від несправедливості у своїй душі. «І Господь твій не вчиняє несправедливості до рабів»...

І внаслідок усіх руйнувань, всі ці діяння заборонені Божим законом, хоча сам цей закон дозволяє кмітливість у продажі та купівлі, але забороняє поглинати майно людей без законної причини на це. Метою є перешкода тим речам, які можуть призвести до зникнення цивілізації через смути та неможливість нормальної життєдіяльності...

Знай, що все це викликано потребою династії та правителя у більшій кількості грошей, бо ж вони звикли до розкоші у своєму житті.

Збільшуються їхні витрати та зростають видатки, тоді як прибутки не відповідають їм. Тому правитель впроваджує нові типи та види податків, щоб врівноважити витрати та прибутки. Але розкіш не зупиняє свого зростання, тому видатки постійно зростають. Потреба у чужому майні стає все сильнішою та сильнішою. Через це розмір династії збільшується, поки не зникає вплив її та не втрачається значення її, та не стає вона переможеною тим, хто прагне відібрати владу її. А Бог знає краще!

Врізка: Несправедливість – це не лише аморально, а ще й, як говорить ібн Хальдун, економічно й політично невігдно. Тому мислитель і писав про необхідність зменшення впливу влади на економіку, але сама категорія «царська влада» – це ще й царська власність (арабське *мульк* – «влада», так само як і український відповідник, пов'язане ще і з володінням чимось), тому сподіватись на реальність такого розмежування влади і капіталу ібн Хальдуну не доводилось. Чесно кажучи, такого розмежування фактично не відбулося й досі, навіть у тих суспільствах, які вважаються демократичними, тобто на мають «царської влади».